

HOOFDSTUK 8

De ankerplaats

Over de steunpilaren van de christen-democratie

'Politieke partijen zijn er niet meer voor het ideologische houvast', schreef *NRC Handelsblad* kort voor de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1994. De krant had tientallen verslaggevers op pad gestuurd voor gesprekken met meer dan vijfhonderd Nederlanders. De kiezers van de jaren negentig, zo bleek, hebben slechts belangstelling voor een beperkt scala van concrete, actuele *issues*: de uitkeringen, de bedreigde AOW, de werkloosheid, de grote instroom van asielzoekers, de criminaliteit. Zij laten zich bij hun keuze leiden door vertrouwen in de persoon van de lijsttrekker; met de politieke partij die deze vertegenwoordigt en haar bredere gedachtengoed hebben zij meestal niet meer dan een vage affiniteit. In veel gevallen zijn zij 'zwevende kiezers'. Meer dan de helft van de Nederlanders in de representatieve *NRC*-steekproef zou of niet op dezelfde partij gaan stemmen als de keer daarvoor, of niet met de verkiezingen meedoen, of wist het allemaal nog niet. Het CDA kon ditmaal vooraf met redelijke zekerheid rekenen op de steun van een kleine vijftien procent van het electoraat (22 kamerzetels), de PVDA op één procent meer (24 zetels) en de VVD op iets minder dan dertien procent (19 zetels). Wat daar bovenop zou komen was hoogst onzeker.

Kiezers worden op allerlei manieren in groepen ingedeeld, waarbij de meest gebruikte kenmerken leeftijd, geslacht, opvoeding, beroep, regio, sociale klasse en godsdienst zijn. Het CDA-electoraat, zo benadrukt de partij zelf altijd trots, vormt een afspiegeling van de Nederlandse bevolking. Weliswaar

stemmen relatief veel vrouwen, laag-opgeleiden en ouderen op de partij, maar *grosso modo* is bij het electoraat van de andere grote partijen sprake van veel sterkere afwijkingen van het landelijk beeld. Het CDA noemt zich dan ook 'de enige echte volkspartij'.

Toch is dit een te eenvoudige weergave van de werkelijkheid. Een aspect waarin CDA-kiezers zich namelijk vrij scherp onderscheiden van het totale electoraat is en blijft de godsdienst. De Nederlandse bevolking kan wat haar gelovigheid betreft worden ingedeeld in vier categorieën. De christen-democraten hadden hun succes in de jaren tachtig deels te danken aan de zogenoemde 'randkerkelijken', kiezers die afstand hebben genomen van de kerken, maar zich nog wel als gelovig beschouwen. Daarnaast wist de partij ook steun te verwerven van 'ontkerkelijkten', mensen die zowel de kerk als het geloof – waarin zij wél zijn grootgebracht – hebben verlaten. Op buitenkerkelijke, atheïstisch opgevoede kiezers heeft het CDA ook in het vorige decennium geen vat gekregen, terwijl de aanhang onder de traditioneel gelovigen – de 'kerksen' – op peil bleef.

Op welke van deze categorieën kon het CDA zich begin jaren negentig nu richten om het verkiezingssucces van de jaren tachtig te continueren? Nadruk op het kerkse deel der natie leek weinig zinvol. Dat was een een slinkende groep, in 1980 nog twintig procent van de bevolking, een decennium later niet meer dan tien procent. Hun aandeel in het CDA-electoraat daalde daardoor in dezelfde periode van vijftig naar dertig procent. Compensatie hiervoor zou uit de andere groepen moeten komen. Allereerst kwamen de buitenkerkelijken in aanmerking. Deze groep, rond een kwart van de Nederlanders, bleef stabiel in omvang. Voor het CDA, dat niet meer dan een kleine drie procent buitenkerkelijken onder zijn kiezers telde, zou dit een nieuwe markt kunnen zijn. Maar geen gemakkelijke: het aantal niet-stemmers in deze categorie is nogal groot, zij zijn moeilijk tot een gang naar het stemlokaal te verleiden.

Bij de randkerkelijken – eveneens een kwart van de bevolking en in omvang stabiel – haalde het CDA een veel betere score dan de andere partijen. Deze categorie vormde eind jaren tachtig al ongeveer de helft van zijn electoraat, tegen een derde aan het begin van dat decennium. 'Cultuurchristenen' noemt CDA-intellectueel prof. dr. Anton Zijderveld deze kiezers. Het zijn

mensen die een persoonlijk, onorthodox geloof handhaven en niet langer zoeken naar een ideologisch *houvast*. Maar gezien hun stemgedrag hechten ze aan een vorm, zij het een wat vage vorm, van 'verankering van confessionele identiteit', bijvoorbeeld via een politieke partij, zo schreef de politicoloog Bert Pijnenburg in de bundel *Geloven in macht* (1994). Bij hen viel voor de christen-democraten in principe dus verdere winst te boeken.

De categorie der ontkerkelijken ten slotte nam in de jaren tachtig qua omvang toe van ruim twintig naar dertig procent van de bevolking. In het CDA-electoraat steeg hun aandeel ten gevolge van het 'Lubbers-effect' nog veel sneller, van tien naar twintig procent, een verdubbeling. Door deze inhaalbeweging week de concurrentiepositie van het CDA op dit deel van de kiezersmarkt niet veel meer af van die van de PVDa en de VVD. D66 stond hier wél een stuk sterker. In ieder geval zat ook hier een potentiële groeimarkt.

Al met al had het produkt 'Christen-Democratisch Appèl' een probleem. Voor succes bij de tot dan toe onbereikbare buitenkerkelijken en bij de ontkerkelijken zou minstens een nieuw 'Lubbers'-effect nodig zijn. Kon de nieuwe voorman Elco Brinkman dat teweegbrengen? Zo'n effect is in al zijn ongrijpbaarheid sterk afhankelijk van de persoonlijke uitstraling van de lijsttrekker. Tegelijkertijd was het de vraag of het CDA de randkerkelijke kiezer wel kon vasthouden. De partij werd begin jaren negentig immers meer gekenmerkt door technocratie, professionalisering, machtsdenken en arrogantie dan door een christen-democratische oriëntatie. In het in 1993 gemoderniseerde Program van Uitgangspunten van de partij was die oriëntatie nog wel zichtbaar; daar werd bijvoorbeeld ruime aandacht besteed aan het overeind houden van de sociale zekerheid en de ontwikkelingshulp (solidariteit), en aan de zorg voor het milieu (rentmeesterschap). Bij lijsttrekker Brinkman was van dit soort standpunten echter weinig te bespeuren. Hij gaf geen blijk van betrokkenheid en idealisme. Eerder van het tegenovergestelde: van hem mocht de ontwikkelingshulp – in het voetspoor van de terugtrekkende overheid – worden ingekrompen, moesten milieubelangen vooral niet boven economische belangen worden gesteld, en hoefde sociale zekerheid niet meer in te houden dan een stelsel van minimumuitkeringen (het zogenoemde

'mini-stelsel'). Was dat nu die vaag-confessionele identiteit waar de randkerkelijken prijs op stelden?

Vertrouwen hebben in een partij en haar lijsttrekker betekent ook: erop vertrouwen dat die opkomt voor je persoonlijke belangen. Kiezers beseffen dat hun stem meer gewicht in de schaal legt als ze die geven aan een partij die groot genoeg is om te regeren. Behalve als identiteits-'anker' fungeerde het CDA tot diep in de jaren tachtig dus ook als machts-'anker'. Talloze maatschappelijke organisaties met een confessionele achtergrond hadden de ontkerkelijking en ontzuiling overleefd, en het CDA was hun partij, de partij van het katholieke en protestants-christelijke deel van het maatschappelijk *middenveld*: vakbeweging (met name het Christelijk Nationaal Vakverbond CNV), organisaties van boeren, ouderen, werkgevers, en de koepelorganisaties van instituten op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg en welzijnswerk.

Vooraf in het denken van de KVP en de ARP heeft het middenveld altijd een belangrijke rol gespeeld. Het vormde in hun ogen een sociaal bindmiddel, tussen de staat en het individu in; de maatschappelijke organisaties waren – naast het gezin natuurlijk – de hoekstenen van de samenleving. De katholieken gebruikten hier de term 'subsidiariteitsbeginsel' voor, de antirevolutionairen spraken van 'soevereiniteit in eigen kring'. De directe banden van het CDA en zijn voorgangers met het middenveld zijn dan ook zeer oud. De ARP hield al in 1891 voor het eerst een 'Sociaal Congres' met een aantal christelijke maatschappelijke organisaties. In 1937 ontstond hieruit een regulier platform, het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties, dat nog steeds nauwe contacten met het CDA onderhoudt. In 1991, honderd jaar na het voornoemde congres, organiseerde het Convent samen met de Vrije Universiteit opnieuw een 'Christelijk Sociaal Congres'. Hoewel het CDA daar niet als partij aan deelnam, bevonden zich veel prominente leden onder de deelnemers.

Er heeft steeds een behoorlijke doorstroming vanuit het middenveld naar het CDA bestaan. Wie naar de herkomst van de 54 CDA-kamerleden van 1989 kijkt, ziet het nog steeds: een derde was afkomstig van of had banden met landbouworganisaties, de gezondheidszorg of het onderwijsveld. Daarnaast behoren ook de vakcentrale CNV en de werkgeversvereniging NCW

tot de vaste leveranciers van CDA-politici. Dergelijke organisaties bemoeien zich soms nadrukkelijk met verkiezingen door voor bepaalde kandidaten te lobbyen of de CDA-campagne te steunen. Zo besloot de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) in 1989 tachtigduizend gulden aan de Brabantse CDA-verkiezingskas te schenken.

Vooraf vanuit de centrale landbouworganisaties stapten altijd nogal wat mensen over naar de politiek. Jan de Koning en Piet Bukman bijvoorbeeld kwamen voort uit de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB). Het ministerie van Landbouw werd meestal door een christen-democraat geleid, de CDA-woordvoerder voor Landbouw in de Tweede Kamer, Jan van Noord, was adviseur van de CBTB en bestuurslid van het Landbouwschap, het CDA Eerste-Kamerlid Rinse Zijlstra was eerder voorzitter van de CBTB, hoofd directeur Herman Wijffels van de 'boeren'-Rabobank is een invloedrijk lid van de partij-elite, om enkele voorbeelden te noemen. Lange tijd was Joris Schouten, van 1975 tot 1989 voorzitter van de Katholieke Nederlandse Boeren en Tuinders Bond (KNBTB), de verpersoonlijking van de nauwe relatie tussen de landbouw en het CDA. Als KNBTB-voorman was hij automatisch bestuurslid van het Landbouwschap; daarnaast zat hij onder andere in de Raad van Toezicht van de Rabobank, was hij president-commissaris van de verzekeringsmaatschappij Interpolis (een dochter van de Rabobank), en bezette hij voor het CDA een zetel in de Eerste Kamer.

Hoewel het middenveld formeel redelijk verzuild bleef, is de confessionele identiteit van veel organisaties in de jaren zeventig en tachtig feitelijk grotendeels verdampt. Ziekenhuizen, verzorgings- en bejaardentehuizen noemen zich nog wel katholiek of protestants-christelijk, maar de confessionele signatuur speelt hooguit nog een rol in ethische kwesties als euthanasie. Voor het overige zijn het gewoon professionele organisaties geworden die allemaal hetzelfde werk doen. In het bijzonder onderwijs is de identiteit vaak slechts herkenbaar in het vak 'godsdienst' en de kerstviering, terwijl de landbouwkoepels en werkgeversverenigingen vooral belangenorganisaties en service-instituten voor de leden werden. Voor zover het ging om gesubsidieerde instellingen is het afnemende belang van de confessionele identiteit in het middenveld ten dele het gevolg van het eerder

beschreven proces van 'verstatelijking', dat zich vooral in de jaren zestig en zeventig had afgespeeld. Tegelijkertijd was het diezelfde overheid, met het CDA steeds in een centrale positie, die de schijn van een verzuild middenveld overeind probeerde te houden. Men denke bijvoorbeeld aan het publieke omroepbestel. Terwijl het CDA optrad als een krachtig beschermer daarvan, vervaagden in werkelijkheid de verschillen tussen de omroepen snel, tot hun identiteit veelal niet meer dan een *label* was. Een CDA-kamerlid zegt naar analogie hiervan: 'Als je een ziekenhuis vijf procent meer subsidie belooft, willen ze zich best "boeddhistisch" noemen.'

Aan het eind van de jaren tachtig, begin jaren negentig raakte de positie van het CDA als machtsanker voor het middenveld in betrekkelijk korte tijd in verval. Om allerlei praktische en politieke redenen kwam de ontzuiling in een stroomversnelling. Illustratief is het overleg dat in 1992 ontstond over samenwerking tussen de twee centrale organisaties van werkgevers in het midden- en kleinbedrijf, het Nederlands Christelijk Ondernemers Verbond (NCOV) en het algemene Koninklijk Nederlands Ondernemersverbond (KNOV). Het NCOV aarzelde en vroeg zich af of dit wel de goede weg was. Zijn voorzitter Jan ten Hoopen praatte erover met CDA-partijvoorzitter Wim van Velzen, die hem adviseerde het niet te doen: 'Houd je levensbeschouwelijke karakter goed in het oog.' Vervolgens ging Ten Hoopen in gesprek met het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW), de zusterorganisatie voor grotere bedrijven, en maakte daarmee afspraken over uitwisseling van informatie en diensten.

Ruim een jaar later echter was de aarzelings voorbij. Het NCW bleek toen zelf van zins de banden met het niet-confessionele Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO) aan te halen. Dat was een verrassende stap, aangezien een poging in die richting van vijftien vooraanstaande NCW-leden vier jaar eerder nog op niets was uitgelopen. Nu was de organisatie er blijkbaar wel rijp voor. Samenwerking en op den duur wellicht fusie van VNO en NCW zou de dienstverlening aan beider leden kunnen verbeteren, vooral in het buitenland, en dat was nodig in het licht van de voortschrijdende internationalisatie van het bedrijfsleven. Bovendien wensten de grotere bedrijven, die vaak lid van beide organisaties waren, niet langer dubbele contributiegelden

te betalen. Bij de belangenbehartiging buiten de landsgrenzen en ook bij de meeste activiteiten in eigen land speelde de christelijke identiteit nauwelijks een rol van betekenis, realiseerde het NCW zich. De studieclubs, waarin NCW-leden praatten over maatschappelijk relevante onderwerpen, zouden ook in een gezamenlijke organisatie met het VNO kunnen blijven voortbestaan. Nu de grote werkgevers zich tot elkaar wendden, besloot Jan ten Hoopen van het NCOV ook weer in gesprek te gaan met voorzitter Jan Kamminga van het KNOV. Niet de christelijke grondslag, maar de overeenkomst in belangen gaf uiteindelijk de doorslag. Eén belang speelde overigens daarbij een centrale rol: het NCOV stond er financieel slecht voor en hoopte dat probleem via een fusie op te lossen.

In het voorjaar van 1994 stuurde de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) tamelijk onverwacht een mededeling het land in: hij zou gaan streven naar een federatie met zijn katholieke (KNBTB) en algemene collega's van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité (KNLC). De protestants-christelijke CBTB en zijn voorzitter Gerard Doornbos hadden zich lange tijd verzet tegen deze gedachte, maar nu gingen ze overstag. De redenen waren vooral structureel van aard: in de eerste plaats nam het aantal boeren al jarenlang gestaag af, zodat er steeds minder geld voor de serviceverlening binnenkwam. Samenwerking met de veel grotere KNBTB en KNLC – die als niet-levensbeschouwelijke organisatie trouwens banden had met de VVD – zou dit probleem kunnen oplossen. Bovendien waren in diverse delen van het land al fusies en federaties van provinciale afdelingen van de centrale landbouworganisaties ontstaan, zodat de drie ook vanuit de basis naar elkaar toe werden gedreven. En Doornbos noemde nog een derde reden. Sinds de fusie van ARP, CHU en KVP was het hebben van een christelijke signatuur voor zijn CBTB eerder een nadeel dan een voordeel geworden. 'Het CDA laat zich steeds minder aanspreken op zijn identiteit, dat is gewoon een middenpartij geworden. Het is nog erger; onze identiteit werkt daar averechts', zei hij tegen *de Volkskrant*.

Doornbos' opmerking was misschien wat emotioneel, maar had een diepere achtergrond. De Nederlandse boeren hadden eind jaren tachtig, begin jaren negentig het gevoel gekregen dat hun belangen niet langer in goede handen waren. Politieke

beslissingen over de landbouw kwamen steeds meer bij de Europese Gemeenschap te liggen, en die beslissingen waren vaak ongunstig: minder EG-subsidies, vrijere concurrentie, lagere prijzen, terugdringing van overproductie door braaklegging van grond. Op allerlei fronten kwam de landbouw onder druk te staan, en 'Den Haag' kon daar betrekkelijk weinig invloed op uitoefenen. Erger nog, Den Haag kwam steeds vaker met milieumaatregelen – zoals de terugdringing van overbemesting en van het gebruik van bestrijdingsmiddelen – die de boeren op kosten joegen. Veel boeren, met name in het zuiden, hadden weinig op met minister Piet Bukman, die in 1990 de katholiek Gerrit Braks opvolgde. Bukman, een tuinderszoon van gereformeerde origine en oud-voorzitter van de CBTB, had geen affiniteit met de akkerbouwers, zo luidde de kritiek, hij straalde te weinig warmte uit, had onvoldoende kennis van zaken, was een vrije-markt-denker die de landbouw aan zijn lot overliet, was te weinig krachtig.

De boeren werden ook ontevreden over hun eigen organisaties, die te veel waren ingesteld op het bereiken van compromissen met de politiek. Tijden lang had het nauwe samenspel van boeren, landbouwcoöperaties, veilingen en verwerkende industrie met het ministerie, de drie centrale landbouworganisaties en hun discussieplatform in de vorm van het Landbouwschap, goed gefunctioneerd. Het Nederlandse Groene Front was een schoolvoorbeeld van een sterke economisch *duster*, vergelijkbaar met dat van overheid en industrie in Japan. Nu raakte het in de problemen en begon een deel van de boeren zich ervan af te keren. Er ontstonden allerlei actiegroepen. In het voorjaar van 1990 protesteerden de graanboeren tegen maatregelen die hun verkoopprijzen fors zouden aantasten; hun protestacties werden aangevoerd door een groepje 'autonomen', tegen de zin van de centrale organisaties, en leidden later tot de oprichting van de Nederlandse Akkerbouw Vakbond – een niet-confessionele organisatie die zich puur als belangenbehartiger beschouwde. Eerder was al een 'Werkgroep beter zuivelbeleid' ontstaan, en in Brabant, waar de varkenshouders hard getroffen dreigden te worden door milieumaatregelen, werd in 1993 een 'Werkgroep beter mestbeleid' in het leven geroepen.

Deels weerspiegelde deze ontwikkeling de verdeeldheid onder de boeren zelf. De concurrentiestrijd tussen de kleintjes

en de groten nam gedurende de jaren tachtig sterk toe, mede als gevolg van politieke maatregelen. Zo geldt sinds 1984 een Europese regeling die via zogenoemde 'melkquota' de te produceren hoeveelheid melk vastlegt. Deze melkrechten zijn verhandelbaar – ze komen bijvoorbeeld beschikbaar als een boer zijn bedrijf beëindigt – en er wordt goed geld voor betaald. Sinds 1988 speelt iets dergelijks bij de 'mestquota', die bepalen hoeveel mest een boer mag produceren en hoeveel per hectare landbouwgrond mag worden uitgereden. Boeren met te veel mest en te weinig grond (vooral varkens- en kippenhouders) moeten een beroep doen op collega's met voldoende grond, en ook hiervoor moet worden betaald. Aangezien de gevolgen van dit soort regelingen voor kapitaalkrachtige landbouwers en vee-telers beter te dragen zijn dan voor de minder draagkrachtige, raakte de aloude onderlinge solidariteit aangetast. Deze verdeeldheid drong ook in de landbouworganisaties door. Beleid dat goed is voor de kleine boeren kan slecht zijn voor de grote, en omgekeerd; bovendien sporen ook de belangen van varkenshouders, melkveehouders en akkerbouwers niet altijd met elkaar, terwijl ze wel samen in dezelfde organisaties zitten.

Toen CBTB-voorzitter Doornbos zijn eerder genoemde opmerkingen over het CDA maakte, was dat minstens ten dele een afleidingsmanoeuvre waarmee hij de kritiek en onvrede in eigen kring richting Den Haag wilde sturen. Tegelijkertijd maakte hij zich de spreekbuis van een gevoel dat zijn leden ook hadden. Het CDA was immers altijd de politieke spil van het Groene Front geweest: niet voor niets werd de top van het ministerie van Landbouw wel *corps diplomatique agricole* genoemd. Een typerend voorbeeld van de centrale rol van het CDA in het landbouwpolitiek leverde de gang van zaken rond het mestbeleid in het voorjaar van 1993. De quotaregeling, die in 1986 was ingevoerd, was onvoldoende gebleken. Na jaren praten lagen nu regeringsvoorstellen over een flinke inperking van de quota en de verplichting tot het bijhouden van een zogenoemde mestboekhouding op tafel, die voor veel boeren zware financiële en administratieve gevolgen zouden hebben en die leken te leiden tot een gedwongen inkrimping van de vee-stapel. Aangezien het ging over een onderwerp dat in de agrarische wereld veel emoties opriep, vond in april van 1993 eerst geheim overleg plaats in het Torentje van premier Lubbers, met

als aanwezigen: Lubbers, de voorzitters van de drie grote landbouworganisaties, Herman Wijffels, minister Bukman, CDA-partijvoorzitter Van Velzen, en de CDA-kamerleden Jan van Noord en Berry Esselink – een christen-democratisch onderonsje kortom. Op basis van dit overleg onderhandelden Bukman en PVDA-minister Hans Alders van Milieu later nog eens met de landbouwcentrales. Daarbij rolde een compromis uit de bus, dat bij de Brabantse varkenshouders zóveel verzet opriep, dat de voorzitter van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond, ir. Ad Latijnhouwers, zijn fiat achteraf – ten dele – weer moest intrekken.

Naarmate het Groene Front meer interne verdeeldheid en scheuren ging vertonen, verloren niet alleen het Landbouwschap en de centrale landbouworganisaties, maar ook het CDA de sympathie van de boeren. Tegen deze achtergrond moet Doornbos' bereidheid worden gezien om nu wèl een federatie van CBTB, KNBTB en KNLC aan te gaan. De landbouworganisaties konden de onvrede van hun leden niet onbeantwoord laten en zij zochten dat antwoord in een bundeling van krachten. Sindsdien laten de voorzitters van de CBTB en KNBTB niet na te benadrukken dat de christelijke/katholieke identiteit in een toekomstige federatie niet verloren mag gaan en een eigen plaats dient te behouden. Maar zij weten heel goed wat er in de jaren zestig is gebeurd, toen de katholieke vakorganisatie NKV en de algemene NVV samengingen in de FNV: binnen de kortste keren herinnerde nauwelijks iemand zich nog dat er ooit een NKV had bestaan. Ook het federatieplan van de boerenorganisaties zal leiden tot een verwatering van de confessionele achtergrond, en daarmee tot afstand van het CDA.

De boeren zelf begonnen die afstand al eind jaren tachtig, begin jaren negentig te nemen, althans: de vanzelfsprekendheid van hun electorale steun aan de partij nam af. In Brabant kwam niet alleen het landelijke, maar ook het provinciale CDA bij de boeren in een bedenkelijk daglicht te staan, toen Gedeputeerde Staten daar in 1992 een nieuw streekplan presenteerden waarin landbouwgrond zou worden omgezet in natuurgebied. In het Westland ontstonden problemen met de tuinders over de hoogte van de aardgasprijs. Op den duur leek bijna heel agrarisch Nederland – met uitzondering misschien van de melk-

veehouders, die het redelijk tot goed bleef gaan – in conflict met de christen-democraten.

Tijdens de verkiezingscampagne van 1994 was de milieu-ambtenaar Theo Meijer een van degenen die door het CDA werden ingezet om agrarisch Nederland weer naar zich toe te trekken. Het kandidaat-kamerlid, die op de 38ste plaats van de lijst stond, merkte tijdens zijn spreekbeurten hoe moeilijk dat was geworden. De boeren waren uiterst kritisch en vroegen zich af: wat heb ik nog aan het CDA? Ze spraken Meijer niet aan als kandidaat-parlementariër, maar beschouwden hem eerder als een kandidaat-bestuurder. 'Ik word aangezien voor een vertegenwoordiger van de overheid', vertelde hij in een interview. Logisch, want het CDA was altijd de overheid waarmee de boeren te maken hadden. Maar hun aloude 'machtsanker' had hun nu onvoldoende te bieden, en werd in een aantal opzichten zelfs als een tegenstander ervaren. Het leek onvermijdelijk dat de christen-democraten hiervoor in 1994 de electorale tol zouden moeten betalen.

Ook met het confessionele onderwijs had het CDA altijd goede contacten gehad, en dan vooral met de organisaties van schoolbesturen. De relaties met de katholieke en protestants-christelijke vakbonden van leerkrachten, de Katholieke Onderwijs Vakorganisatie (KOV) en de Protestants Christelijke Onderwijsvakorganisatie (PCO), raakten echter vanaf het begin van de jaren tachtig gespannen, met name door de vele bezuinigingsmaatregelen van minister Deetman, die hun leden aan den lijve ervoeren. Het kabinet Lubbers-I was in november 1982 nog maar net van start of Deetman kreeg al te maken met stakingen van leraren die zich verzetten tegen de salariskortingen die hij had aangekondigd. Daarna werd het er niet beter op. Steeds weer kwamen bonden en minister in aanvaring, niet alleen over de salarissen, maar ook over onderwerpen als de verhoging van het aantal leerlingen per klas in het basisonderwijs of de vierjarigen-maatregel, die tot gevolg had dat de allerjongsten minder tijd op school doorbrachten. Blind en doof, vonden de bonden Deetman. In zijn jaarrede van 1986 zei voorzitter L. ter Haar van de PCO: 'Minister Deetman is een negentiende-eeuwse fabrieksdirecteur die zonder enige discussie zijn wil oplegt. Hij wil van het onderwijssysteem alleen maar een efficiënt draaiende instructie-

en selectiemachinerie maken die ten doel heeft er zo kant-en-klaar mogelijke bedrijfsmannetjes en -vrouwjes uit te laten rollen.' Deze felle toon had veel te maken met het feit dat Deetman en zijn departement weinig oog hadden voor de traditionele overlegcultuur, waarin de onderderwijsorganisaties altijd de kans hadden gekregen om van tevoren over wetten en plannen mee te praten. De minister werd ontoegankelijk en 'autistisch' genoemd. Overigens kwam ook zijn collega Brinkman van wvc eens aan stevige kritiek uit het onderwijsveld bloot te staan. In 1987 wilde hij de bijdrage van wvc aan het 'onderwijsvoor-rangsbeleid' – extra begeleiding van kansarme kinderen, onder andere via buurthuizen – schrappen. Het ging slechts om veer-tien miljoen gulden, maar het regende protesten.

Belangrijker voor de relatie van het CDA met het onderwijs-veld was echter dat mede onder Deetmans verantwoorde-lijkheid een ontwikkeling op gang kwam die een typisch christen-democratisch troetelkind bedreigde: het confessionele bijzonder onderwijs. Door bezuinigingen, door de verhoging van de leerlingenaantallen per klas en door de ophoging van het minimum-aantal leerlingen dat scholen moeten hebben om zelfstandig te blijven (de opheffingsnorm), kwamen juist kleine-re scholen, die vaak op confessionele grondslag werken, het eerst in de knel. Op een gegeven moment zagen zij zich genoodzaakt te gaan denken aan samenwerking met andere, waaronder ook openbare scholen. De grote doorbraak op dit gebied vond ove-rigens pas na Deetman plaats, tijdens de regering-Lubbers/Kok, onder pvda-minister Jo Ritzen. In 1993 besloten twee katho-licke scholengemeenschappen, een school voor beroepsonder-wijs en een openbare Mavo in het Noordbrabantse Uden tot een fusie, die werd ondersteund door de plaatselijke CDA-fractie. Partijvoorzitter Van Velzen, zelf afkomstig uit het onderwijs-veld, liet officieel weten deze stap te betreuren, en ook vanuit de koepelorganisatie Nederlandse Katholieke Schoolraad en de rooms-katholieke kerk klonk bezorgdheid. 'De partij voert een verloren strijd', zo luidde het commentaar van de CDA-wethou-der van Uden, P. Rüpp. Volgens hem was duidelijk dat dit het begin van een nieuwe trend vormde, die de aloude scheiding tussen openbaar en bijzonder onderwijs zou gaan doorbreken, en de 'vastgeroeste verzuilde structuur' in de wortel zou aantas-ten. 'Dat lijkt mij nog niet zo slecht', aldus Rüpp.

Het geval-Uden stond niet op zichzelf. Door de verhoogde normeringen in het voortgezet onderwijs dreigde begin jaren negentig op veel plaatsen een koude sanering van met name zelfstandige Mavo's en LBO-scholen. In de strijd om het bestaan wilden deze niet gedwarsboomd worden door de verzuiling. De KOV vond zelfs dat de overheid niet-bedreigde scholen moest dwingen om de kleintjes bij zich op te nemen. Met dit standpunt kwam de bond recht tegenover de CDA-fractie in de Tweede Kamer te staan, die het grondwettelijke principe van de vrijheid van onderwijs – waarop de positie van het bijzonder onderwijs rust – belangrijker vond. Wettelijke fusiedwang was daarmee in strijd.

Hoewel de CDA-fractiespecialist voor onderwijs, oud-staatssecretaris Ad Hermes, gerust 'mister bijzonder onderwijs' kon worden genoemd, kon hij bovengenoemde ontwikkelingen natuurlijk niet tegenhouden. Het begon tot het CDA door te dringen dat het vervagen van de grens tussen het bijzonder en openbaar onderwijs onvermijdelijk was. Sterker, juist de eigen ideologie zou er als vanzelf toe leiden. In 1992 kwam de partij met een rapport getiteld 'De school aan de ouders', waarin werd gepleit voor de overdracht van bevoegdheden van de overheid naar de schoolbesturen. Maatschappelijke decentralisatie, noemde het CDA dit principe, dat perfect aansloot bij het concept van de 'verantwoordelijke samenleving'. Vergroting van de zelfstandigheid van scholen zou ook de betrokkenheid van ouders, leraren en leerlingen kunnen doen toenemen. Maar juist onder hen waren nog maar weinigen te vinden die sterk hechttten aan een uitgesproken confessionele identiteit, zo realiseerde kamerlid Wim van de Camp zich. Hij was de tweede CDA-onderwijswoordvoerder en zei tegen het dagblad *Trouw*: 'Maatschappelijke decentralisatie kan betekenen dat er minder katholieke en protestants-christelijke scholen zullen zijn. Maar het CDA is niet uitsluitend uit op de verdediging van het confessioneel onderwijs. Het gaat om het onderwijs als geheel.'

Toen de verkiezingen van 1994 naderden kon de partij zich bepaald niet verheugen in een grote populariteit in belangrijke delen van het onderwijsveld. Behalve de salariskortingen en het maar langzaam verdwijnende verzet tegen samenwerking van bijzondere en openbare scholen, herinnerden velen zich de pogingen van het CDA om in de anti-discriminatiewet een uit-

zonderingspositie te claimen voor confessionele scholen. Hoewel de wet discriminatie op grond van ras, geslacht, burgerlijke staat, politieke overtuiging, seksuele gerichtheid, godsdienst en levensovertuiging zou gaan verbieden, wilden de christen-democraten dat bijzondere scholen het recht zouden houden leerlingen en leerkrachten te weigeren – bijvoorbeeld op grond van hun godsdienst of homoseksuele geaardheid. Tot verdriet van de onderwijsvakbonden, die tegen zo'n uitzondering waren, hadden de discussies hierover zich vele jaren voortgesleept. Pas bij de vorming van het kabinet-Lubbers/Kok in 1989 was het tot een compromis gekomen.

De leerkrachten herinnerden zich bovendien hoe de christen-democraten zich hadden gedragen in de bespreking van een pakket salarismaatregelen waar minister Jo Ritzen eind 1992, begin 1993 mee kwam. Vooral de hierin opgenomen salarisverbetering voor beginnende leraren stuitte op CDA-verzet. Voor scholen die merkten dat ze wegens de slechte betaling steeds moeilijker jongeren binnen konden halen een onbegrijpelijk standpunt, dat dan ook leidde tot een kleine protestactie uit kringen van CDA-leden/leraren. Uiteindelijk veranderde de CDA-fractie wel van mening, maar de nasmaak was bitter.

Electoraal gezien was de verhouding met de ouderen voor het CDA van groot belang. De signalen dat ook daarin iets grondig mis aan het lopen was, werden pas vrij laat zichtbaar, namelijk in het najaar van 1993. Tijdens de Algemene Beschouwingen over de rijksbegroting van 1994 verweet PVDA-fractie leider Thijs Wöltgens de christen-democraten dat zij de AOW aan wilden pakken. Uit het concept-verkiezingsprogramma, dat in augustus was gepresenteerd, bleek immers dat het CDA officieel streefde naar verlaging of zelfs afschaffing van het minimumloon. Nu Bert de Vries – altijd de belangrijkste bron van verzet hiertegen – na twee perioden als fractieleider en een periode als minister de politiek ging verlaten, had lijsttrekker Elco Brinkman, gesteund door partijvoorzitter Van Velzen, blijkbaar zijn kans schoon gezien dit punt weer op te voeren. Wöltgens wees er echter op dat tal van uitkeringen aan het minimumloon gekoppeld zijn, ook de AOW, en zijn opmerking leidde tot grote ongerustheid bij veel ouderen.

De angst van ouderen voor aantasting van de AOW is traditioneel groot, bovendien hadden zij enige reden om het CDA hierin niet geheel meer te vertrouwen. In de jaren tachtig waren deze uitkeringen immers mede onder verantwoordelijkheid van de christen-democraten lange tijd bevroren, zodat het inkomen van veel ouderen achterbleef bij dat van de werkenden. Daarnaast was de financiële situatie van bejaardenoorden en verzorgingstehuizen, die tussen 1982 en 1989 in de portefeuille van minister Elco Brinkman zaten, er evenmin beter op geworden. Tegelijkertijd groeide de onzekerheid over de toekomst. Met enkele decennia voor de deur waarin het aantal ouderen sterk zou toenemen, werden onderwerpen als de betaalbaarheid van de AOW, en de kwaliteit van de gezondheidszorg en de ouderenzorg het gesprek van de dag.

In dit klimaat ontwikkelden de ouderenbonden – de katholieke KBO, de protestants-christelijke PCOB en de algemene ANBO – zich van een soort gezelligheidsverenigingen steeds meer tot belangen- en lobby-organisaties. Hun ledentallen schoten omhoog. De PCOB bijvoorbeeld zag het aantal leden tussen 1984 en 1994 toenemen van dertigduizend naar tachtigduizend. In totaal hadden de drie bonden in dat laatste jaar een half miljoen leden. En de vooruitzichten op verdere groei zijn goed. In Brabant zal het aantal ouderen tot 2015 met ruim zestig procent groeien, in Limburg met vijftig, boven de grote rivieren met ruim 35 procent.

De discussie over de AOW in het najaar van 1993 viel samen met plannen voor bezuinigingen op de bejaardenoorden en een regeringsvoorstel om verzorgingstehuizen en zogenoemde ‘aanleunwoningen’ samen te voegen tot woon-zorg-complexen – in Haags jargon ‘wozoco’s’ genaamd. Dat was bepaald een ongelukkige samenloop van omstandigheden, en na een storm van protest en een landelijke bijeenkomst waarop ouderen hun onvrede uitten, schrapte PVDA-minister Hedy d’Ancona van WVC het grootste deel van de voorgenomen bezuinigingen; later zouden die zelfs helemaal van tafel gaan. CDA-fractie-leider Brinkman probeerde van zijn kant de onrust te dempen door op een partijbijeenkomst in Doetinchem te zeggen dat de hoogte van de uitkeringen niet in het geding was. Desondanks stak het concept-verkiezingsprogramma van het CDA niet goed af tegen de concept-programma’s van zijn concurrenten PVDA,

D66 en VVD. De christen-democraten wilden in de nieuwe kabinetsperiode twee miljard bezuinigen op de gehele zorgsector, hoewel ze niet duidelijk maakten op welke onderdelen. De overige drie dachten juist aan extra geld voor de ouderenzorg. Geen enkele partij gaf een spijkerharde garantie dat er niet aan de AOW gesleuteld zou worden, ook het CDA niet. Na de comotie van september en oktober 1993 bleef dat probleem tijdelijk buiten de aandacht. Maar begin 1994, kort voor de gemeenteraadsverkiezingen, keerde het – zoals we verderop zullen zien – in alle hevigheid terug.

Zo pakte zich dus geleidelijk, en vanaf najaar 1993 in verhoogd tempo, donkere wolken boven het CDA samen. De partij van de ouderen en de boeren, de partij van het middenveld, de partij van de randkerkelijke kiezer, verspeelde op bijna alle fronten waarop ze sterk had gestaan het vertrouwen. Dat was geen toevallige samenloop van omstandigheden. De situatie was als die van een vulkaan, waarin het gloeiend gesteente jarenlang druk opbouwt, om zich vervolgens met één klap te ontladen. Het CDA was daar zelf mede debet aan. Zijn gesprekspartners waren de koepelorganisaties, maar die raakten juist zelf van hun achterban vervreemd. Het CDA vertrouwde op het overlegmodel, terwijl dat model intussen afbrokkelde.

‘Macht werkt verslavend’, zei oud-minister Jan de Koning eens. Tijdens de jubileumviering van 1990 waarschuwden vele prominente CDA’ers zichzelf en elkaar voor zelfgenoegzaamheid. Maar de partij was zó gewend aan haar rol als ankerplaats van de macht dat ze onvoldoende en te laat reageerde op signalen dat de groepen die daar aangemeerd lagen de trossen wilden losgooien. Elco Brinkman wekte zelfs de indruk hier helemaal geen oog voor te hebben. Hij richtte zijn blik vooral op de nieuwe, nog onbekende kiezer. En zoals in een volgend hoofdstuk duidelijk zal worden bleek zijn voorlichter Frits Wester uitermate enthousiast in het ontwikkelen van de bijbehorende verkoopmethoden.